

Одеський державний університет
кафедра археології та етнографії України
МП "Гермес"

Старожитності
Причорномор'я
випуск 2

Одеса
1995

ДЖЕРЕЛА

Сапожников І.В., Кушнір В.Г., Островерхов А.С.

КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ ОДЕЩИНИ

(З матеріалів розвідок)

Вивчення кам'яних намогильних хрестів півдня України лише розпочинається, тому накопичення джерелознавчої бази є завданням першочерговим. Започатковані польові дослідження були Р.О.Шуваловим, але ним обстежено близько десяти кладовищ в незначному за площею регіоні (Куяльник-Нерубайське) під Одесою, та й результати цих досліджень майже не опубліковані (Шувалов, 1992; Телегін, 1993). Чекають публікації і матеріали розвідок І.В. Сапожникова 25 кладовищ Дністровсько - Хаджибейського межиріччя 1994 р., а також невеликих за обсягом робіт І.В.Сапожникова та Ю.О. Слюсаря 1995 р. в Білгороді-Дністровському.

Звіт, що подається, є наслідком розвідок в Дунай-Дністровському межиріччі, Балтському, Кодимському районах Одеської області та в Рашкові Рибницького району Молдови. Основна увага приділялась намогильним пам'яткам першої половини ХІХ ст., які безпосередньо пов'язані з заселенням цих регіонів.

Кладовище в м. *Кілія*. Знаходиться в північно-західній частині старого міста. Найбільш стародавні пам'ятки знаходяться в центральній частині, ближче до головних воріт з східної сторони.

Самий ранній хрест датується 1827 р. - лапчатий, козацький. Встановлений на могилі, яка знаходиться на пагорбі (кургані -?). Його розміри - 132 x 77 x 30 см.* З східного боку хреста - серія скорочень під титлами: ІН-ЦІ, ІС-ХС, НИ-КА, М-Л, Р-Б, Г-Г, з західного - 13 строчний напис з датою та прізвищем (дворянин Іван Вадашинський (Мал.І.1).

*Тут і надалі перша цифра позначає довжину чи висоту над землею, друга - найбільша ширина, третя - товщина (в см.).

Козацький хрест (110 x 76 x 28) 1848 р. з семистрочним написом з західної сторони. Похований Петро Папашика (Мал.1,2).

Аналогічний хрест, зламаний, лежить написом наверх на стежці. Читається тільки дата 1836 р.

Комбінований шестикінцевий (трилистний класичний з прямим) хрест 1844 р. (130 x 68 x 14). 14-строчний напис з східної сторони. Похована Ольга Мальгивська (Мал.1,3).

Козацький хрест-стела 1838 р. (86 x 64 x 14-25). Напис з східної сторони читається частково. Похований Симеон Федоров (Мал.1,4).

Окрім описаних, нами відмічені ще 2-3 козацьких хрести без дат і написів, декілька стел і велика кількість трилистних хрестів-пам'яток (Див. статтю Сапожникова і інш. в цьому ж збірнику. Це типи - VI-II, 10, XII-II, 3), які датуються переважно кінцем ХІХ ст. З пам'яток слід виділити неодноразово реставровану піраміду з мідною табличкою. Під цим пам'ятником знаходиться поховання коменданта укріплення м.Кілії полковника Степана Семеновича Васильківського (1778-1845 рр.).

Село *Трудове (Дракуля)*. Кладовище знаходиться на плато лівого берега р.Дракуля, зліва від дороги в с.Мирне (Карячка).

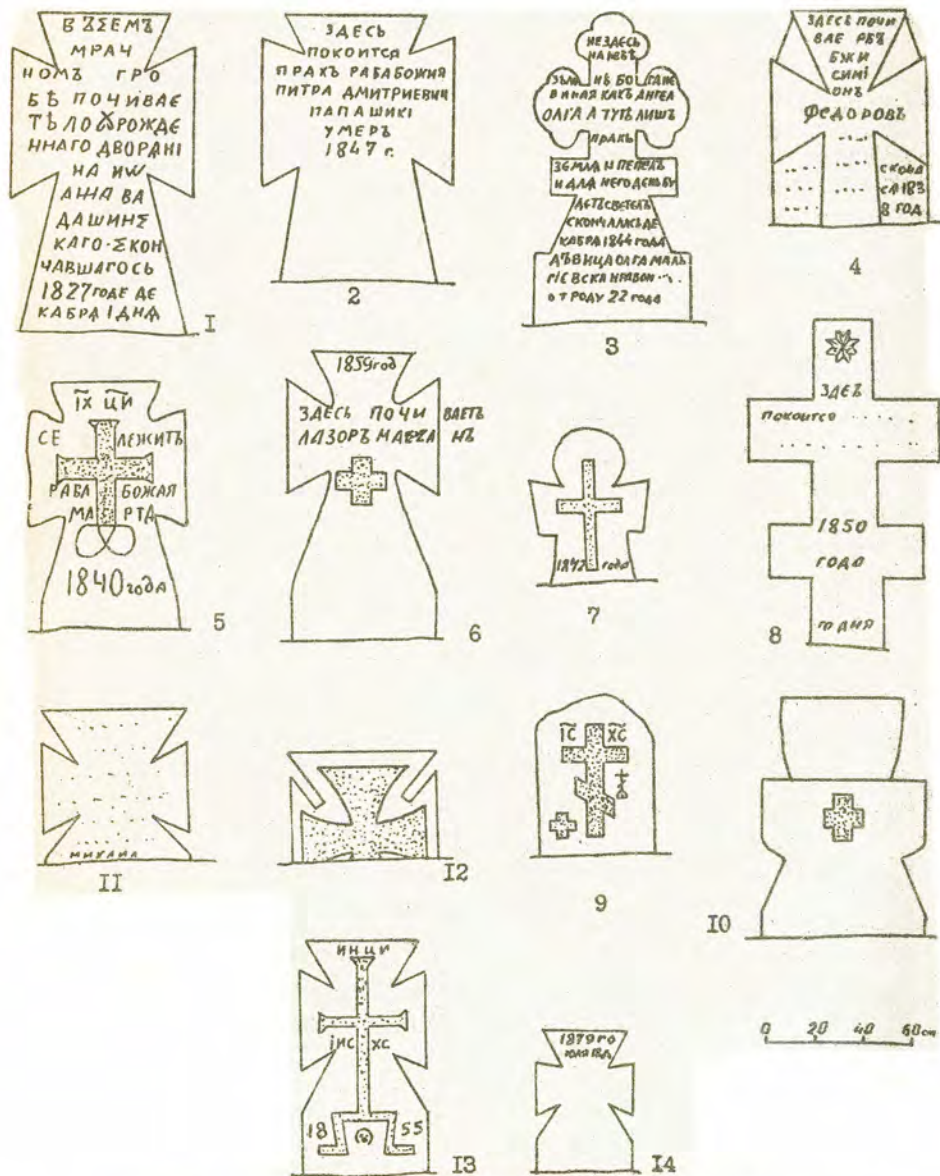
Найбільш ранній хрест - лапчатий козацький 1840 р. (103 x 63 x 24) з п'ятистрочним написом з східного боку. Тут же вирізблені зображення розширеного хреста (Мал.1,5).

Комбінований (лапчатий з круглим) хрест 1842 р. (64 x 49 x 23) з вирізбленим прямим хрестом з тієї ж сторони, що і напис, який забілено і не читається (Мал.1,7).

Козацький хрест 1859 р. (120 x 62 x 20) з трьохстрочним написом та вирізбленим прямим хрестом на кінцях (Мал.1,6).

Шестикінцевий (варіант патріаршого) хрест 1850 р. (138 x 86-64 x 28) з вирізбленою віфліємською зіркою. Восьмистрочний напис з східного боку читається важко (Мал.1,8).

Стела (65 x 45 x 18). З східного боку - скорочення "ІС-ХС" під титлами та зображення трьох хрестів - двох пра-

вославних та грецького. З західного боку простежуються сліди повторного використання, від якого залишився дуже забілений семи-чи восьмистрочний напис, в якому читається лише рік народження - 1895 (Мал.1,9).

Хрестовидний пам'ятник (98 x 66 x 22 - 29) з врізним прямим хрестом з східного боку. Дата і напис відсутні (Мал.1,10).

На кладовищі знайдені ще 2-3 козацьких хрести, які вже зруйновані часом, не мають дат і написів, а також різні види трилистних на постаментах і без них (датовуються здебільшого 1880-1890 рр. і лише один має дату 1845 р).

Село *Дмитрівка*. Кладовище знаходиться на плато правого берега р. Дракуля, зправа від дороги в Кілію. Старих хрестів - два, обидва не мають дат.

Лапчатий козацький хрест (62 x 60 x 16) з слідами 6-7-строчного напису з східного боку (Мал.1,11).

Лапчатий степовий хрест (45 x 62 x 18) з однаковими зображеннями лапчатих хрестів з двох сторін (Мал.1,12).

Село *Нерушай*. Кладовище знаходиться в селі на лівому березі р. Нерушай. Старою частиною є південно-західна. Тут же, вздовж кам'яної огорожі встановлено декілька хрестів з забутих могил, в тому числі і ранніх.

Самий ранній хрест - лапчатий козацький - 1828 р. (155 x 92 x 26) з вирізбленим прямим хрестом на Голгофі з двох боків. З східної сторони на нижньому кінці видніються сліди 6-строчного забіленого напису з датою (Мал.2,1).

В місці для перенесених стоїть козацький хрест 1868 р. (90 x 53 x 22), на якому зберігся 7-строчний напис (Мал.2,2). Ще два козацьких хреста (великий і середній), що не мають дат, знаходяться в тій же частині кладовища.

По обидві сторони від часовні стоять два патріарших хреста, один з яких датований 1903 р. (157 x 76 x 22). З західного боку читається 9-строчний напис, який свідчить, що тут похований Олексій Курка (Мал.2,4).

З типів, які зустрічаються не часто, виділимо комбінований (прямий з лапчатим напівкруглим) хрест (78 x 38 x

Мал.1. Намогильні пам'ятки Буджака: 1-4- Кілія; 5-10- Трудове; 11-12- Дмитрівка; 13-14- Глибоке.

17) (Мал.2,3) та невисокий (35 см.) прімітивний трьохлистний без дат та надписів.

Переважаючий тип хрестів на кладовищі - це трилистні хрести та хрести-пам'ятники кінця XIX - початку XX ст., кількість яких сягає 150-200.

Село *Глибоке*. Кладовище знаходиться на південно-східному краю села, на високому правому березі оз.Сасик. Стара частина, що сягала межі берега, руйнується і поховання звалюються в озеро.

В 2 м., від краю стоїть лапчатий козацьких хрест 1855 р. (98 x 51 x 24). З західної сторони читається п'ятистрочний напис: "Господи упокој раба боґжего | Костян[гина]", з східного боку вирізблене зображення латинського хреста з розширеними кінцями на Голгофі з звичайними скороченнями та черепом Адама (Мал.1,13).

В 10 м. від урвища - ще один козацький хрест 1879 р. (60 x 38 x 9). З східної сторони читається шестистрочний напис: "здесь упокоєтсја младаенец[доч] Домника | Тодора | Варбана", з західної сторони - дата смерті (Мал.1,14).

Інші кам'яні хрести - це різних видів трилистні, датовані починаючи з 1881 р. до початку XX ст.

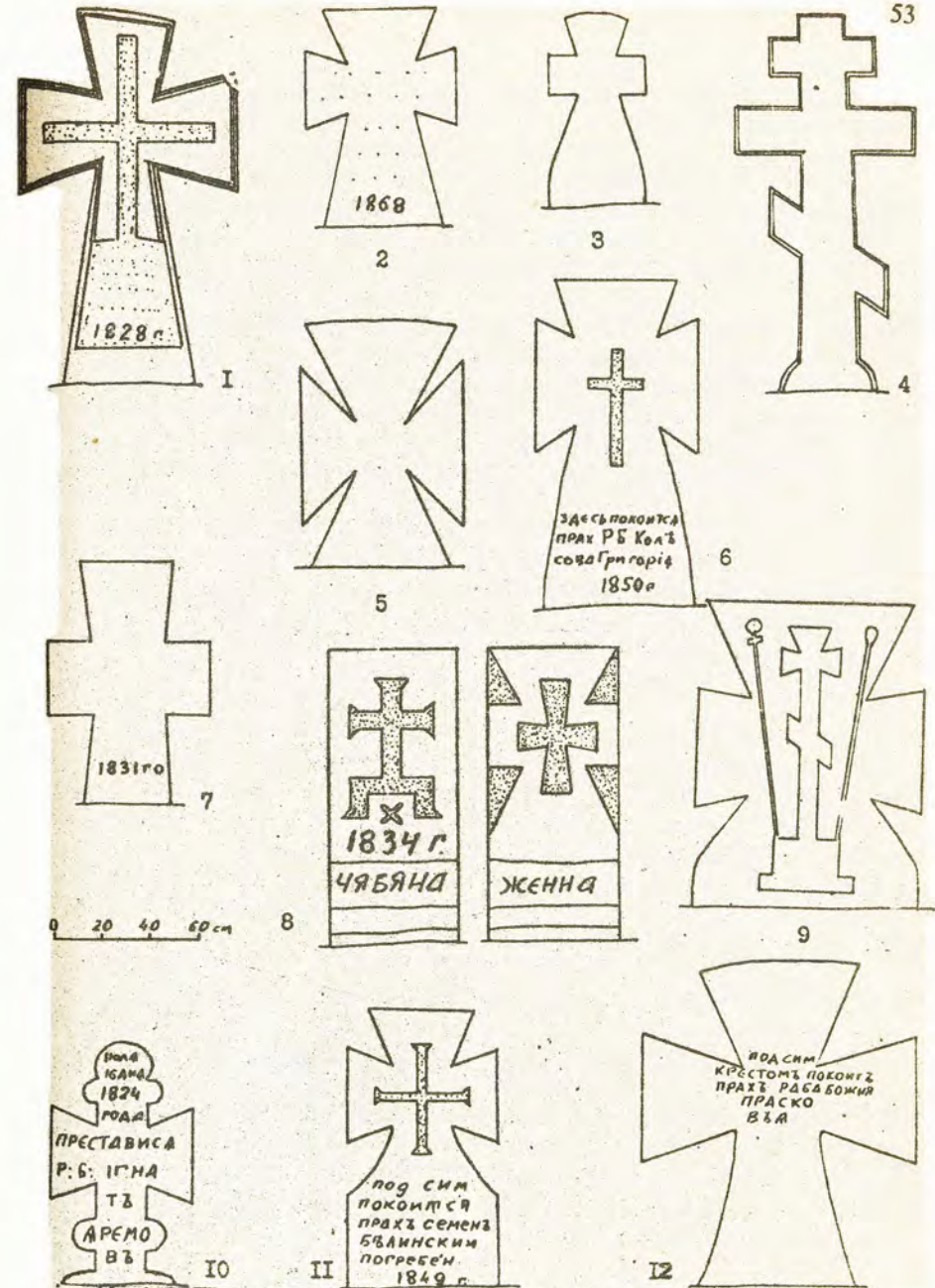
Село *Приморське (Шагани)*. Кладовище знаходиться на південному краю села, на плато правого берега оз. Шагани.

Найбільш ранній хрест - комбінований (прямий з лапчатим) 1831 р. (98 x 70 x 17). З східної сторони забілений напис в декілька строчок. Читається лише рік (Мал.2,7). Поряд знаходиться майже такий без дати.

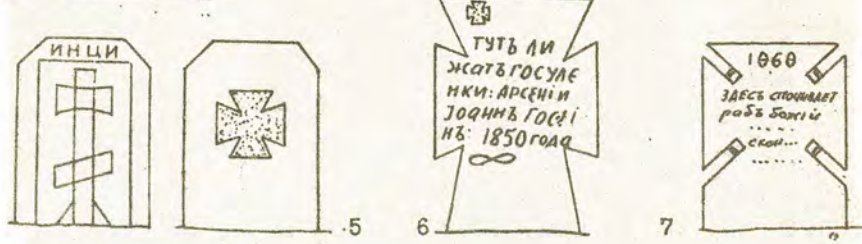
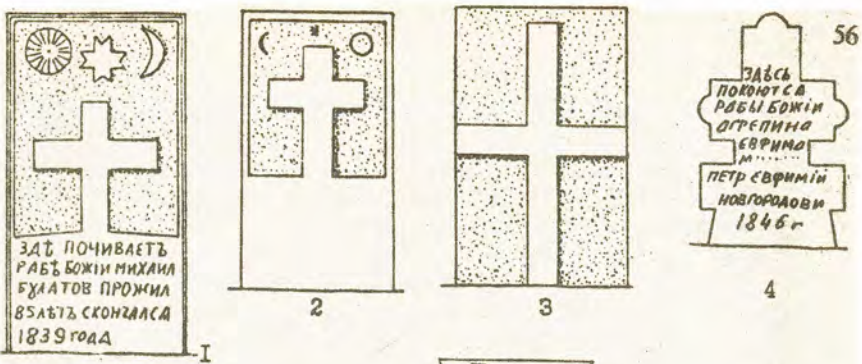
Комбінований (прямий з лапчатим) хрест - стела 1834 р. З західної сторони на великому випуклому хресті - вирізблене зображення лапчатого, а з східної - розширений хрест на прямокутній Голгофі, перехрешеними кістками, що під нею, рік та прізвище. Написи зроблені з усіх сторін, але частина букв не читається (Мал.2,8).

Козацький хрест 1850 р. (135 x 68 x 25). З східної сторони напис з датою в чотири строчки та вирізбленчй латинський хрест (Мал.2,6).

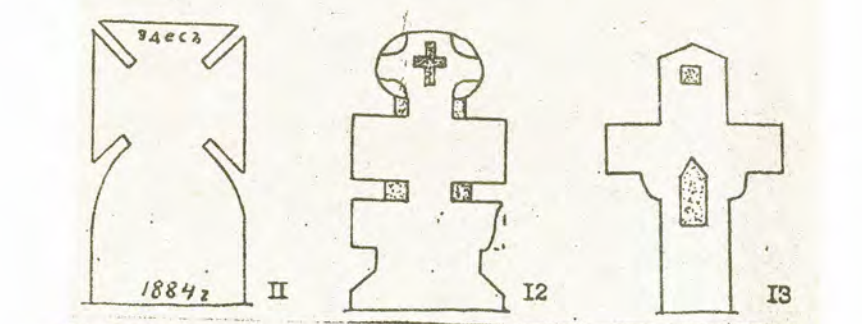
Козацький хрест (112 x 98 x 46). З східної сторони - вирізблене зображення комбінованого (православного з

Мал.2. Намогильні пам'ятки Буджака: 1-4- Нерущай; 5-9- Приморське; 10-12- Тузми.

0 20 40 см

Мал.3. Намогильні пам'ятки Буджака: 1-10 - Білолісія; 11-13 - Приморське.

Лапчатий степовий хрест 1884 р. (115 x 64 x 16). Багатовстругий напис з західної сторони майже не читається (Мал.3,11).

Комбінований шестикінцевий (патріарший з округлим) хрест (111 x 63 x 19) належить до нового типу. З західного боку вирізблено прямий хрест (Мал.3,12).

Ще одну нову різновидність репрезентує комбінований (латинський з загостреним на напівмедальйоні) хрест (105 x 70 x 16) з нішами для ікони і свічки (Мал.3,13).

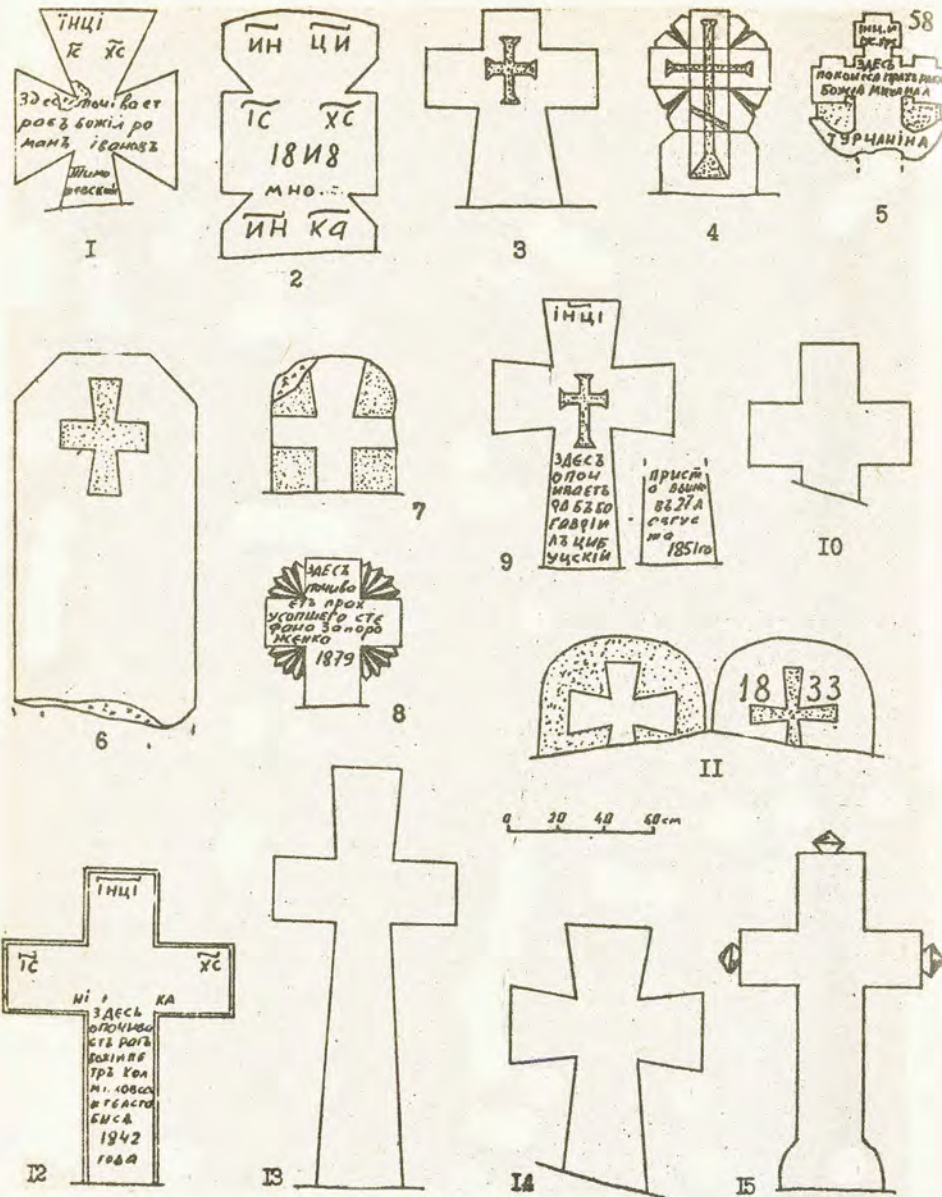
Завершуючи огляд розвідок на території Буджака, відмітимо, що нами були оглянуті кладовища сіл Кальчево, Борисівка, Лиман, Вишневе, Жовтий Яр, на яких відмічено домінування трилистних хрестів кінця XIX - початку XX ст.

Зовсім інша картина спостерігається на другому (північному) кладовищі с. Струмок, що належить секті російських молокан. На ньому хрести відсутні. Намогильні пам'ятки являють собою стели. Частина високих стел є, мабуть, мусульманськими і використовувались молоканами повторно.

Ще одне спостереження зроблено в результаті огляду російських старообрядницьких кладовищ сіл Стара Некрасівка, Мирне (Карячка) та Приморське (Жебріяни). Для них характерне використання традиційних дерев'яних восьмикінцевих патріарших хрестів, але некрасівці, на відміну від липован, використовують хрести з двохскатним "дахом". Ці етнографічні особливості збереглися в найбільш консервативній сфері - поховальних обрядах і підтверджують думку про те, що липовани та некрасівці за культурно - історичними традиціями відрізняються певними ознаками і не можуть розглядатися як єдина спільність (Соколова-Москетти, 1995, с.57).

Подальші розвідки проводились на декількох кладовищах Буго-Дністровського межиріччя в долині Кучургану та в південних районах Поділля.

Село Розалівка. Кладовище знаходиться на південь від села на лівому березі Кучургану, біля церкви, навколо кургану висотою 1,5 м.

Мал.4.Намогильні пам'ятки Буго-Дністровського межиріччя та Південного Поділля: 1-5 - Розалівка; 6-8 - Новоселівка; 9-11 - Козівське; 12-15 - Круте

З ранніх хрестів датований один - комбінований (прямий з лапчатим напівкруглим) хрест (96 x 65 x 20). П'ятистрочний напис з західного боку складається з традиційних скорочень під титлами: ИН-ЦИ, ІС-ХС, ИН-КА та року, який можна читати як 1848 (Мал.4,2).

Козацький хрест (80 x 67 x 24) з семистрочним написом з західної сторони. Належить Івану Тимошевському (Мал.4,1).

Латинський хрест (80 x 78 x 24), з західного боку напису майже не видно. З східної - вирізблене зображення розширеного хреста (Мал.4,3).

З нових типів наводимо фрагментований перехресний хрест з якорем Михайла Турчанина (Мал.4,5) та прямий з промінням та вирізбленим православним хрестом з розширеними кінцями (Мал.4,4).

Окрім того, репрезентовані наступні типи: козацькі з сьйвом, прямі на квадраті, прямі з сьйвом. Останні переважають і нараховують до 20 примірників (датуються кінцем ХІХ ст.- початком ХХ ст.).

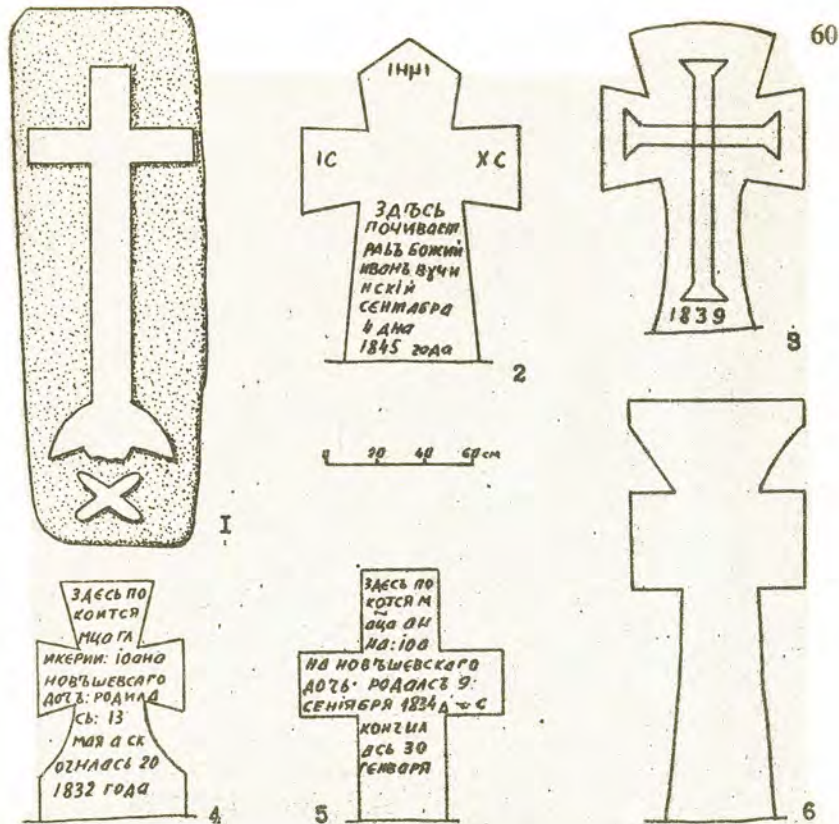
Село Новоселівка. Кладовище знаходиться на південному краю правобережної частини села. Сильно зруйноване.

Відзначимо уламок масивної стели (152 x 77 x 36) з вирізбленим комбінованим (прямим з лапчатим) хрестом (Мал.4,6), стелу (58 x 52 x 21) з рельєфним комбінованим (прямим з лапчатим) хрестом (Мал.4,7) та прямий з сьйвом хрест (60 x 54 x 18) 1879 р. Стефана Запороженка (Мал.4,8).

Село Гирішеве. Кладовище розташоване над центром села, на крутому схилі правого берега р.Кучурган. Майже всі кам'яні хрести розбиті. Для визначення дати важливий фрагмент перехресного хреста на якорі з написом Ольги Єременко 1908 р., що є аналогічним хресту в с.Розалівці (Мал.4,5).

Село Козацьке. Кладовище знаходиться в центрі села, праворуч дороги в с.Піщане. Всі кам'яні хрести знаходяться в західній частині.

Найдавніша дата читається на стелі 1833 р. (45 x 66 x 13- 16). З двох сторін рельєфне та вирізблене зображення лапчатого та корсунського хрестів (Мал.4,11).

Мал.5. Намогильні пам'ятки Південного Поділля: 1-2 - Грабове; 3-Писарівка; 4-6-Рашків.

Комбінований (латинський з лапчатим) хрест 1851 р. (110 x 76 x 23) з вирізбленим латинським з розширеними кінцями хрестом з східної сторони та чотирнадцяти-строчним написом з двох сторін. Похований Гаврило Цибуцький (Мал.4,12).

Ще один хрест прямий (60 x 70 x 9). Напис стертий. (Мал.4,10).

Побіжно було оглянуте кладовище м. Балти, що на правому березі р.Кодими. Тут переважають високі латинські, латинські з лапчатими хрести з багатострочними написами. Виготовлені вони з білого вапняку і датовані 1832-1860 рр. Є декілька восьмикінцевих патріарших хрестів і один великий лапчатий козацький. Кладовище вміщує унікальну інформацію про соціальний та етнічний склад населення міста середини минулого століття і потребує спеціального дослідження.

Село *Круте*. Перше кладовище знаходиться на правому березі балки біля дороги в с.Плоть (Молдова). Декілька кам'яних хрестів збереглися в східній частині. Має дату один - латинський 1842 р. (131 x 98 x 20) з традиційними скороченнями та написом з західної сторони (Мал.4,12). Серед інших - лапчатий козацький (96 x 80 x 19) (Мал.4,14) та латинський з лапчатим (173 x 75 x 12) (Мал.4.13). Ці хрести без написів.

Друге кладовище розташоване на краю східної частини села, на лівому березі балки. Хрести розбиті, склепи зруйновані. Біля одного з склепів знайдений фрагмент мармурового пам'ятника 1850 р. з прізвищем людини польського походження. З нових типів зазначимо латинський хрест (140 x 74 x 19-21) з "шишечками" на кінцях (Мал.4,15).

Село *Грабове*. Кладовище знаходиться в селі на лівому березі р.Білуга. Кам'яних хрестів досить велика кількість. Концентруються переважно в західній частині. Найбільш ранні датуються 1830-1831 рр (за виключенням одного пам'ятника, який потребує спеціального дослідження). Більша частина хрестів відноситься до 40-60 рр. XIX ст. Переважають латинські та латинські з лапчатими хрести. Кладовище потребує спеціального вивчення. Ми ж наводимо дані лише про велику плиту (224 x 80 x

16) з рельєфним зображенням латинського хреста на Голгофі та кістками Адама під нею (Мал.5,1) та унікальний комбінований (лапчатий з загостреним) хрест (134 x 89 x 23) 1845 р. з скороченнями та восьмистрочним написом з західної сторони, який стоїть на могилі Івана Вучинського (Мал.5,2).

Село *Писарівка*. Кладовище знаходиться в селі на правому березі р. Білуги. Хрестів небагато. За датами близькі до грабівських. Новим типом є подвійний (лапчатий з лапчатим напівкруглим) хрест 1839 р. (121 x 85 x 18) з прорізним зображенням латинських хрестів з розширеними кінцями з двох сторін (Мал.5,3).

Село *Раукив* (Молдова). Кладовище знаходиться в центрі на високій терасі лівого берега долини р. Дністра. Майже всі прізвища на старих і нових хрестах - українські. Кам'яних хрестів нараховується 10-12 примірників. Більшість з них латинські 70-80 -х рр. минулого століття.

Самий ранній хрест - козацький 1832 р. (99 x 60 x 20) з 10-строчним написом з західної сторони (Мал.5,4). Прямий хрест (93 x 83 x 27) має дату 1834 р. та десятистрочний напис з тієї ж сторони (Мал.5, 5). Унікальність цих хрестів в тому, що вони хоча і різні за типами, але належать одній родині - померлим в дитинстві донькам Івана Новишевського.

Аналогічний другому хрест, датований 1838 р., на могилі Никифорського. Цікавим є і масивний хрест (173 x 73 x 38-43), напис на якому стертий (Мал.5,6).

Такі результати розвідок намогільних пам'яток в різних районах Північно-Західного Причорномор'я та Південного Поділля. Досвід проведення робіт показує, що окрім розширення районів пошуку особливе значення має використання єдиної методики польових досліджень, а також детальна публікація матеріалів. Важливість і доцільність дослідження кам'яних пам'яток диктується необхідністю їх охорони. Багато з них вже остаточно втрачені для науки, інші гинуть. Розробка та реалізація програми щодо їх вивчення та збереження - завдання першочергового значення.

Література

Соколова-Москетти А.К. О единстве культурных традиций липован Подунавья // Историчне краєзнавство Одещини.-вип.6.-Одеса,1995.-С.50-58.

Телегін Д. Козацькі кам'яні хрести // Старожитності.-1993.- Ч.19-24.-С.14.

Шувалов Р.О. Про що розповів некрополь (Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси).-К., 1992.- 90 с.